

Zimmermannova kritika pragmatizma

Škarica, Dario

Source / Izvornik: **Filozofska istraživanja, 2000, 24, 578 - 600**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:261:699995>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-26**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Institute of Philosophy](#)

Studije

Izvorni članak UDK 165.741/Zimmermann, James

Dario Škarica, Zagreb

Zimmermannova kritika pragmatizma

U polemici s Hijacintom Boškovićem Zimmermann se izrijeком zauzima za imanentnu kritiku nazora protivnih skolastici.¹ Pritom je oštrica Zimmermannovih primjedbi usmjerena posebno na Boškovićev odnos prema Kantu. Zimmermann naime ističe da Bošković pogrešno shvaća neke osnovne Kantove pojmove i teze, pa mu tako ostaje posve stranom sama problematika Kantove noetike, sam Kantov pristup noetičkom problemu.² Boškovičeva se kritika Kanta kreće u okvirima srednjovjekovnog pristupa noetičkom problemu,³ kao da je tim pristupom jednom završena iscrpljena sva uopće moguća noetička problematika. Kritika nekog filozofskog nazora međutim ne može uspjeti ako promašuje pravi njegov kontekst, problematiku iz koje on izrasta i unutar koje nudi svoja rješenja. Zimmermann se zato zauzima za imanentnu kritiku (ne samo Kantova nego i drugih neskolastičkih nazora), za kritiku koja bi dotični nazor dobro poznavala te bi bila kadra pokazati da njegova rješenja unutar dotične problematike zapravo i nisu prihvatljiva (ili barem da ona nisu jedina prihvatljiva rješenja unutar te problematike).⁴

Zimmermannova je kritika Kanta, nasuprot Boškovićevoj, doista imanentna. Ona se temelji na dobru poznavanju Kantovih noetičkih nazora⁵ i polazi od noetičkog problema u Kantovoj formulaciji (onako kako ga je Kant postavio), nastojeći pokazati da Kantova rješenja nisu prihvatljiva ni unutar tako postavljene noetičke problematike.⁶ Dapače, tom Zimmermannovom imanentnom kritikom Kanta u znatnoj je mjeri određena i struktura same

1

Usp. Stjepan Zimmermann, »Dr. Hijacint Bošković O. P.: Problem spoznaje«, *Bogoslovska smotra*, god. XX, broj 4, Zagreb 1932, str. 488 (u daljnjem se tekstu služim kraticom Z32). Usp. također Stjepan Zimmermann, »Problem spoznaje. (Osvrt na pisanje Dra H. Boškovića)«, *Bogoslovska smotra*, god. XXI, broj 2, Zagreb 1933., str. 180 (u daljnjem se tekstu služim kraticom Z33).

2

Usp. Z33, str. 170–177, 181.

3

Usp. Z32, str. 488. Usp. također Z33, str. 170, 179.

4

Opširnije o polemici između Zimmermanna i Boškovića usp. u: Dario Škarica, »Zimmer-

mannova noetička polemika s Hijacintom Boškovićem«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* XXIX, 57–58 (2003), str. 193–220.

5

Zimmermannovo dobro poznavanje Kanta ističe i Macan (usp. Ivan Macan, »Neoskolastika u Hrvatskoj od 1874. do 1945.«, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, Institut za filozofiju, Zagreb 2000., str. 341.

6

Usp. npr. Stjepan Zimmermann, *Kant i neoskolastika* (I. dio, sustavno-kritički), Zagreb 1920.

Zimmermannove noetike.⁷ Primjera radi, u svim svojim noetičkim djelima Zimmermann – pod Kantovim utjecajem⁸ – dijeli problem objektivizma/subjektivizma od problema realizma/idealizma.

No kad je riječ o nekim drugim neskolastičkim nazorima, Zimmermannova kritika gubi na karakteru imanentnosti. Prije svega, Zimmermannovo poznavanje tih nazora znatno zaostaje za njegovim poznavanjem Kanta. Uz to, u kritici tih nazora Zimmermann se drži svoje kantovske sheme (objektivizam/subjektivizam te realizam/idealizam) pa ih odbacuje bilo kao subjektivističke ili kao idealističke nazore (kao da je u tim dilemama – objektivizam/subjektivizam i realizam/idealizam – iscrpljena sva uopće bitna noetička problematika). Više puta, međutim, takva se klasifikacija pokazuje nedovoljno primjerenom ili pak u znatnoj mjeri stranom načinu na koji dotični nazor pristupa spoznajnom problemu, te se slijedom toga i sama Zimmermannova kritika, na takvoj klasifikaciji utemeljena, pokazuje nedovoljno imanentnom, polazeći od spoznajnog problema u Zimmermannovoj (kantovskoj) formulaciji, onako kako ga on shvaća, a ne onako kako ga shvaća i kako mu pristupa dotični (kritizirani) nazor.

Ovdje razmatram Zimmermannovu kritiku pragmatizma kao primjer neimmanentne Zimmermannove kritike nazora protivnih skolastici. S jedne strane, naime, nastojim pokazati da se ta kritika osniva na pogrešnu shvaćanju nekih temeljnih pragmatističkih pojmova i teza. S druge pak strane, nastojim pokazati kako ta kritika ne polazi od pragmatističkog pristupa spoznajnom problemu, pa joj tako i problematika pragmatizma ostaje u mnogom pogledu sasvim strana.

Predmet Zimmermannove kritike

Koncem XIX. i u prvoj polovici XX st. pragmatizam je u Europi poznat najviše po Jamesu. U Njemačkoj npr. Jamesov je *Pragmatism* (1907.) preveden već 1908. g. Godinu dana prije toga prevedena je i *The Varieties of Religious Experience* (1902.), dok je *The Will to Believe* (1897.) prevedena još 1899.⁹ O pragmatizmu se u to vrijeme u Europi diskutira, on na Kontinentu nalazi svoje pristaše i protivnike. Među pristašama ovdje treba istaknuti bečkog filozofa Wilhelma Jerusalema, dok među protivnicima treba spomenuti neoskolastičara W. Switalskog. Zimmermann se naime u svome prikazu i kritici pragmatizma služio kako Jerusalemovim prijevodom Jamesova *Pragmatizma* tako i Switalskijevim člankom »Der Wahrheitsbegriff des Pragmatismus nach William James« (u: W. Switalski, *Probleme der Erkenntnis*, Veröffentlichungen des Katholischen Institutes für Philosophie, Albertus-Magnus-Akademie zu Köln, Münster in Westfalen 1923).

U Hrvatskoj su u to vrijeme – uz Zimmermanna – o pragmatizmu pisali Ljudevit Dvorniković (1905.), Vladimir Dvorniković (1911.), Albert Bazala (1912., 1924.), Hijacint Bošković (1930–31.) i dr.

Zimmermann o pragmatizmu piše 1918. godine u *Općoj noetici*¹⁰ (i ponavlja praktički isti tekst u drugom izdanju *Opće noetike*,¹¹ 1926. g.). Istoj se temi vraća 1932. g. u *Temeljima filozofije*¹² kao i 1942. u *Nauci o spoznaji*.¹³ Zimmermannov prikaz i kritika pragmatizma tijekom tih godina – dakle, od 1918. do 1942. – mijenjaju se tek sasvim neznatno. Njegovo poznavanje pragmatizma temelji se na Jamesovu djelu *Pragmatism*, i to u Jerusalemovu prijevodu.¹⁴ Drugih Jamesovih djela Zimmermann po svoj prilici nije poznao, kao što – po svoj prilici – nije poznao ni djela drugih pragmatista.

Pragmatička metoda

Pragmatičku metodu Zimmermann shvaća kao metodu utvrđivanja vrijednosti naših sudova. Prema pragmatičkoj metodi, vrijednost suda ovisi o njegovim praktičnim posljedicama. Ako sud nema nikakvih praktičnih posljedica, onda on nema ni vrijednosti. Vrijednost suda njegova je vrijednost u praktičnom životu i zato »treba zbaciti sve ono što je predmet isključivo teoretskog raspravljanja, pa se osloniti jedino na praktički interes« (ON1, str. 158; ON2, str. 272).

Zimmermann zapravo prepričava Jamesovu formulaciju pragmatičke metode (iz *Pragmatizma*¹⁵): racionalistička filozofija¹⁶ vodi u beskrajne prepirke – primjerom, je li svijet u sebi jedan ili mnoštven, razjedinjen; je li u svijetu sve predodređeno (»podvrgnuto slijepom udesu«) pa treba prihvatiti determinizam (fatalizam) ili postoji i slobodna volja; je li svijet duhovan ili tvaran (treba li prihvatiti spiritualizam ili materijalizam) – pragmatička metoda nastoji te prijepore razriješiti tako da se usredotoči na praktične razlike što bi slijedile iz istinitosti pojedine od dotičnih alternativa, jedinog od dotičnih (međusobno oprečnih) sudova, i ako nijedan od njih nema praktičnih posljedica, onda je prijedor bespredmetan (ON1, str. 158; ON2, str. 272).

7

Usp. o tom Franjo Zenko, »Kant u hrvatskoj filozofiji«, *Godišnjak za povijest filozofije* 2 (2), Zagreb 1984., str. 172–173. Usp. također Ivan Čehok, *Filozofija Stjepana Zimmermanna*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1993., str. 18, 58. Usp. također D. Škarica, nav. dj., str. 211–212.

8

Usp. o tome npr. Z33, str. 174–175.

9

O recepciji pragmatizma u Njemačkoj toga vremena usp. npr. Wilhelm Jerusalem, »Vorwort des Übersetzers«, u: William James, *Der Pragmatismus*, Leipzig 1908.

10

Usp. Stjepan Zimmermann, *Opća noetika. Kritika subjektivističkih i idealističkih nazora o vrijednosti ljudske spoznaje*, habilitacijski rad, Zbor duhovne mladeži zagrebačke, Zagreb 1918. U daljnjem se tekstu služim kraticom ON1.

11

Usp. Stjepan Zimmermann, *Opća noetika. Teorija spoznaje i kritika njezine vrijednosti*, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1926. U daljnjem se tekstu služim kraticom ON2.

12

Usp. Stjepan Zimmermann, *Temelji filozofije. Historijsko-kritička orijentacija*, Matica hrvatska, Zagreb 1934. U daljnjem se tekstu služim kraticom TF.

13

Usp. Stjepan Zimmermann, *Nauka o spoznaji*, Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, Zagreb 1942. U daljnjem se tekstu služim kraticom NS.

14

Usp. William James, *Der Pragmatismus*, Leipzig 1908.

15

Usp. William James, *Pragmatism and The Meaning of Truth*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts/ London, Engleska 1998., str. 27–30. U daljnjem se tekstu služim kraticom PMT.

16

U Jamesa pojam racionalizma (intelektualizma) nema povijesofilozofijsko značenje (da bi se odnosio na određenu epohu u povijesti filozofije, tj. samo na Descartesa, Spinozu, Leibniza i njihove sljedbenike), nego je vezan uz Jamesov nauk o temperamentima (pa se odnosi na sve filozofe kod kojih je naglašena sklonost apstraktnom, dogmatskom, monističkom itd.); usp. PMT, str. 12–27. Usp. o tome: Albert Bazala, *Povijest filozofije*, sv. III, Globus, Zagreb 1988. (reprint izdanja iz 1912.), str. 330–331. Usp. također Frederick Copleston, S. J., *A History of Philosophy, Volume VIII. Modern Philosophy: Empiricism, Idealism, and Pragmatism in Britain and America*, Image Books, Doubleday, New York/London/Toronto/Sydney/Auckland 1994., (prvo izdanje 1965.), str. 331. Usp. također A. J. Ayer, »Introduction«, str. X–XI, XIV–XVI (u: William James, *Pragmatism and The Meaning of Truth*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts/London, Engleska 1998). Usp. također Giles Gunn, »Introduction«, u: William James, *Pragmatism and Other Writings*, Penguin Books, New York 2000, str. XX–XXI.

Pritom, pod pojmom praktičnoga Zimmermann misli na praktični život, na interakciju s fizičkom ili socijalnom okolinom, nasuprot teoretskome (u kojem interakcija s okolinom izostaje): »one posljedice, koje bi u praktičnom životu imala stanovita spoznaja, jedino su mjerilo, po kojem treba da prosuđujemo vrijednost te spoznaje« (ON1, str. 158; ON2, str. 272).

Ukratko, prema Zimmermannu, pragmatizam odbacuje diskusije isključivo teoretskog karaktera i vrijednim smatra samo ono što je od praktičnog interesa. Sud ima onoliko vrijednosti koliko je važan i koristan po svojim praktičnim posljedicama, u praktičnom životu. Izvan praktičnog života on je bespredmetan.

U svojoj kritici (tako shvaćene) pragmatičke metode Zimmermann ne niječe praktičnu vrijednost spoznaje, niti činjenicu da nam u prosudbi filozofskih pitanja praktične konsekvencije pojedinih sudova mogu biti od znatne pomoći, ali naglašava da je to samo djelomični kriterij istine i da ga pragmatizam sasvim pogrešno proglašava njezinim općim kriterijem (ON1, str. 160; ON2, str. 274):

»Zar je svaka istinitost suda ovisna o praktičnoj provedbi tog suda?« (ibid.)¹⁷

Zimmermannov prikaz Jamesove pragmatičke metode nije sasvim korektan. Točno je da James pragmatičku metodu nudi kao metodu rješavanja beskrajnih metafizičkih diskusija (je li svijet jedan ili mnoštven, materijalan ili spiritualan; je li u njemu sve predodređeno ili postoji i slobodna volja itd.), ali se prema Jamesu pragmatička metoda sastoji u tome da se svaka od dotičnih alternativa interpretira prema njezinim praktičnim posljedicama i da se potom utvrdi ima li među tim posljedicama ikakve razlike, slijedi li iz istinitosti ove, a ne one od tih alternativa ikakva praktična razlika ili ne slijedi (pa je praktički svejedno koja je od njih istinita) – ako među posljedicama tih alternativa nema nikakve praktične razlike, onda one znače praktički isto, pa je prijemor bespredmetan; ako pak postoji neka razlika u praktičnim posljedicama tih alternativa, onda prijemor ima smisla i treba ga shvatiti ozbiljno (PMT, str. 27–30, 203). James dakle u svojoj formulaciji pragmatičke metode govori o sudovima, alternativama koje imaju praktične posljedice, dok Zimmermann u prikazu te Jamesove metode govori o alternativama koje nemaju praktičnih posljedica. Tako prema Jamesovoj formulaciji pragmatičke metode prijemor nema smisla ako alternative imaju iste praktične posljedice, dok u Zimmermannovoj interpretaciji te metode prijemor nema smisla ako nijedna alternativa nema baš nikakvih praktičnih posljedica. To su dakako dvije različite teze.¹⁸

Zimmermannov je prikaz Jamesove pragmatičke metode obilježen dakle greškom već u samoj formulaciji te metode, jer se ona ne odnosi samo na prijepore među sudovima koji nemaju nikakvih praktičnih posljedica, da bi onda samo te prijepore proglasila besmislenima (kako slijedi iz Zimmermannova prikaza), nego se odnosi na sve prijepore među sudovima koji imaju iste praktične posljedice i sve te prijepore proglašava bespredmetnima (a među njima, dakako, i one među sudovima bez ikakvih praktičnih posljedica – jer ako nijedan od sudova u prijeporu nema nikakvih praktičnih posljedica, onda to znači da su njihove praktične posljedice iste – tj. nikakve).

No Zimmermannov je prikaz pragmatičke metode, pa i Jamesova pragmatizma u cjelini, prožet pogrešno shvaćenim Jamesovim pojmom praktičnoga. Što misli pod pojmom praktičnoga, James precizira u članku »The

Pragmatist Account of Truth and its Misunderstanders«, objavljenu 1908. u *Philosophical Review*, sv. XVII (članak je James 1909. g. uvrstio u svoju knjigu *The Meaning of Truth*). Naime, neki su pod tim Jamesovim pojmom shvatili praktično u užem značenju, nasuprot teoretskome – vežući ga, dakle, uz ono fizički djelatno (u smislu interakcije s drugim tijelima, fizičkom okolinom) i uz ono djelatno u socijalnom smislu interakcije s drugim ljudima. James priznaje da je dijelom sam dao povoda takvu shvaćanju, nedovoljno opreznom svojom upotrebom te riječi, nigdje ne upozorivši da je ne rabi u užem njezinu značenju (PMT, str. 177–178). (Ovo djelomično opravdanje ne može vrijediti za Zimmermanna. Nedovoljno oprezno tom se riječju James služio do članka »The Pragmatist Account of Truth and its Misunderstanders«, dakle do 1908. U tom članku međutim James jasno precizira značenje u kojem rabi riječ ‘praktično’ – usp. PMT, str. 278–279. Zimmermann pak svoju kritiku pragmatizma piše 1918. u ON1 i kasnije – 1926. u ON2, 1934. u TF, 1942. u NS – očito neznajući za taj Jamesov članak, i dalje dakle držeći da ‘praktično’ u Jamesa znači samo ono neteoretsko, aktivno, djelatno, bilo u fizičkom ili u socijalnom smislu.) ‘Praktično’ – u značenju u kojem James rabi tu riječ – znači isto što i konkretno, pojedinačno (specifično), djelatno (djelotvorno, učinkovito – kako u fizičkom ili socijalnom tako i u teoretskom pogledu), nasuprot apstraktnu, općenitu (generalnu), nedjelatnu (tromu, inertnu) (PMT, str. 278–279). Praktične posljedice o kojima James govori u svojoj formulaciji pragmatičke metode zapravo su konkretne posljedice, konkretne pojedinosti što slijede iz dotičnoga suda (alternative). Te pojedinosti mogu biti i teoretskog karaktera, vezane uz našu misaonu (a ne praktičnu) djelatnost: »...particular consequences can perfectly well be of a theoretic nature« (PMT, str. 279).¹⁷ James pritom misli na pojedine logičke posljedice naših sudova (PMT, str. 279): one su plod naše teoretske, misaone djelatnosti, a ne možda kakve naše interakcije s fizičkom ili socijalnom okolinom. James insistira na konsistentnosti naših uvjerenja, sudova (PMT, str. 279–280) i u tom smislu praktičnim (djelatnim, učinkovitim) zove sve ono čime tu konsistentnost utvrđujemo – a to su upravo *pojedine* logičke posljedice tih sudova u svojim međusobnim logičkim odnosima. James isto tako insistira i na mogućnosti verifikacije naših sudova, a verificiramo uvijek nečim konkretnim, pojedinačnim (PMT, str. 280) i u tom su smislu za Jamesa praktične posljedice nekog suda zapravo sve ono u iskustvu konkretno i pojedinačno čime taj sud verificiramo. Ukratko, Jamesov pojam praktičnoga, suprotstavljen bilo čemu apstraktnu i općenitu, obuhvaća sve ono konkretno, pojedinačno (bilo u sferi interakcije s fizičkom ili socijalnom okolinom, ili u sferi misaone, teoretske djelatnosti) čime neki sud verificiramo ili utvrđujemo njegovu kompatibilnost već prihvaćenim istinama. Tako pojam praktičnoga u Jamesa uključuje i *pojedine* logičke (teoretske) posljedice naših sudova. Zimmermann međutim pod Jamesovim pojmom praktičnoga razumije samo ono fizički djelatno (u interakciji s prirodnom ili socijalnom okolinom), isključujući bilo što teoretsko (izvan te interakcije), pa tako i pojedine logičke

17

Istom načinom pragmatizam kritizira i Switalski (usp. W. Switalski, »Der Wahrheitsbegriff des Pragmatismus nach William James«, u: isti, *Probleme der Erkenntnis*, Veröffentlichungen des Katholischen Institutes für Philosophie, Albertus-Magnus-Akademie zu Köln, Münster in Westfalen 1923, str. 45, 56).

18

O Jamesovoj pragmatičkoj metodi usp. Dvorniković, nav. dj., str. 82. Usp. također Bazala, nav. dj., str. 331–332. Usp. također Copleston, nav. dj., str. 334–335.

19

Usp. o tom Switalski, nav. dj., str. 47–48.

posljedice naših sudova, te se u tom pogledu njegova interpretacija Jamesova pragmatizma pokazuje pogrešnom.²⁰

Zimmermannova teza da pragmatizam odbacuje »sve ono što je predmet isključivo teoretskog raspravljanja«, pa se oslanja »jedino na praktički interes« (ON1, str. 158; ON2, str. 272), može se shvatiti na dva načina.

Uzmemo li u obzir značenje što ga u Zimmermannovoj interpretaciji Jamesova pragmatizma ima riječ 'praktično', drugi dio te teze ('pragmatizam se oslanja jedino na praktični interes') može značiti samo to da James odbacuje sve ono što nadilazi okvire praktičnog života, sve ono izvan interakcije s fizičkom ili socijalnom okolinom, tj. sve ono teoretsko, misaono; u tom se slučaju teza pokazuje netočnom, jer James – u gore navedenom članku – decidirano odbacuje tvrdnje da pragmatizam ignorira teoretske interese (PMT, str. 277–280), upozoravajući pritom posebno na važnost koju pragmatizam pridaje konsistentnosti ili inkonsistentnosti naših ideja, shvaćanja, teorija – tu konsistentnost ili inkonsistentnost utvrđujemo prije bilo kakve interakcije s fizičkom ili socijalnom okolinom, čisto logičkim (teoretskim) putem, a ipak je riječ o jednom od najvažnijih naših interesa, koji ne posustaje, ne popušta:

»After man's interest in breathing freely, the greatest of all his interests (because it never fluctuates or remits, as most of his physical interests do) is his interest in *consistency*, in feeling that what he now thinks goes with what he thinks on other occasions. We tirelessly compare truth with truth for this sole purpose. Is the present candidate for belief perhaps contradicted by principle number one? Is it compatible with fact number two? and so forth. The particular operations here are the purely logical ones of analysis, deduction, comparison, etc.« (PMT, str. 279)²¹

Jamesov je zaključak pritom jasan:

»It is therefore simply idiotic to repeat that pragmatism takes no account of purely theoretic interests. All it insists on is that verity in act means *verifications*, and that these are always particulars. Even in exclusively theoretic matters, it insists that vagueness and generality serve to verify nothing.« (PMT, str. 280)

Ako se međutim u tumačenju dotične Zimmermannove teze oslonimo na prvi njezin dio ('pragmatizam odbacuje sve ono što je predmet isključivo teoretskog razmatranja'), onda se ona pokazuje točnom, jer pragmatizam doista odbacuje sve ono što je *isključivo* teoretskog karaktera, što dakle ničim konkretnim ne bi moglo biti verificirano (jer se ni u čemu konkretnu i ne očituje).

Primjerom, pragmatizam odbacuje ideju supstancije kao nositelja svojstava (PMT, str. 45–47). Naime, sve što nam se očituje samo su svojstva, u raznim skupinama, zajedno, nasuprot drugim takvim skupinama. Supstancije zamišljamo kao nositelje tih svojstava, tvrdimo da ne postoje samo ta svojstva (u raznim skupinama) nego postoje i njihovi nositelji – supstancije. No, pretpostavimo da nema tih supstancija u pozadini skupina svojstava koje opažamo i razmotrimo što se mijenja s tom pretpostavkom. Ništa – jer mi i dalje opažamo ta ista svojstva u tim istim skupinama. Sve ostaje isto. U čemu se onda sastoji postojanje supstancija, kad sve ostaje isto, postojale one ili ne postojale? Koje je konkretno djelo, konkretni čin tog njihova postojanja, djelo u kojem će se to njihovo postojanje očitovati? Pragmatička metoda odbacuje postojanje koje se ni u kakvu konkretnu djelu na bi očitovalo i s kojim bi, dakle, sve ostalo isto, kao da ga i nema. To je opozicija intelektualističkim (racionalističkim) apstraktnim 'istinama' bez ikakva

konkretna značenja, bez ikakva djela (bilo u praktičnoj ili u teoretskoj sferi) u kojem bi ih bilo moguće prepoznati i potvrditi, verificirati.²²

Zimmermannova teza da pragmatizam odbacuje »sve ono što je predmet isključivo teoretskog raspravljanja«, pa se oslanja »jedino na praktički interes«, pokazuje se dakle prvim svojim dijelom točna, drugim pak svojim dijelom netočna, jer James doista granicom između onoga što treba odbaciti i onoga što treba prihvatiti ne smatra granicu između teoretskoga i praktičnoga, kao što sugerira drugi dio Zimmermannove teze, nego granicu između onoga isključivo teoretskoga (bez ikakva konkretnog značenja) i svega ostaloga (dakle i teoretskoga, ako ima konkretno značenje), kao što sugerira prvi dio Zimmermannove teze. Osim toga, ta je teza i neodređena, jer ona prvim svojim dijelom sugerira da pragmatizam odbacuje samo ono što je *isključivo* teoretskog karaktera (bez ikakva konkretnog značenja), tako da sve ono teoretsko što ima neko konkretno značenje ostaje prihvatljivo, dok drugim svojim dijelom sugerira da se, prema pragmatizmu, trebamo osloniti *samo* na ono praktično – dakle, bez ičega teoretskoga. Gdje bi onda pragmatizam, prema Zimmermannu, povukao granicu između prihvatljivoga i neprihvatljivoga? Bi li to bila granica između svega (teoretskoga ili praktičnoga) što ima neko konkretno značenje i svega što nema baš nikakva konkretna značenja (nego je isključivo teoretsko)? Ili bi to bila jednostavno granica između praktičnoga i teoretskoga?

Istinitost religijskih uvjerenja

Zimmermann tvrdi da pragmatizam poistovjećuje istinu i korist. U ON kaže:

»Pragmatička se (...) definicija istine obazire samo na svezu misaonog sadržaja (suda) s našim težnjama. Budući pako da su sve naše težnje upravljene na neko dobro, zato se istina po svom pojmu (s formalnog gledišta) *ne razlikuje* od dobrote ili poželjnosti.« (ON1, str. 159; ON2, str. 273; istaknuo D. Š.)

Istu tvrdnju ponavlja Zimmermann i u TF, odnosno u NS: »Po tom (...) nazoru [po pragmatizmu] imalo bi da bude istinito ono, što čovjeku praktično služi u životu za njegove interese« (TF, str. 98; NS, str. 100); također: »... pragmatist istovetuje (identificira) *istin*u i *korist*.« (TF, str. 104; NS, str. 100) Istina bi dakle prema pragmatistima – tako tvrdi Zimmermann – bila isto što i praktična korist.

To pragmatističko poistovjećivanje istine i dobra (praktičnog dobra, koristi) najviše dolazi do izražaja – naglašava Zimmermann – u Jamesovu stavu prema vjerskim istinama (primjerice, da postoji Bog). Te su istine, prema pragmatizmu (u Zimmermannovoj interpretaciji), istinite utoliko što nam pružaju nadu, utjehu, poticaj za moralan život, utoliko što nam život čine lakšim (TF, str. 98; NS, str. 100). Njihova se istinitost sastoji u

20

Istu pogrešku nalazimo i u: [sine nomine], »Pragmatizam i pedagogija«, *Preporod* IX/1913, br. 9–10, Zagreb, str. 135. Također u: Hijačint Bošković, »Američki pragmatizam«, *Luč*, XXVI/1930–31, br. 4–5, Zagreb, str. 92–94.

21

Pogrešno dakle Bošković spočitava Jamesu nekakvo uništenje logike. Usp. Bošković, nav. dj., str. 95.

22

Usp. o tom Tomislav Janović, »William James između naturalizma i humanizma«, str. XIV, u: William James, *Pragmatizam*, Ibis grafika, Zagreb 2001.

njihovoj vrijednosti za praktični život, a ne, o toj praktičnoj njihovoj vrijednosti neovisno, u kakvu njihovu teoretskom, čisto spoznajnom odnosu prema dotičnoj stvarnosti (ibid.).

Zimmermannov je prikaz Jamesova nauka o vjerskim istinama netočan, barem ograničimo li se na *Pragmatizam*, jedino Jamesovo djelo na kojem Zimmermann temelji svoj prikaz i kritiku pragmatizma. (Neka ranija Jamesova djela – primjerice, *The Will to Believe* – pružaju više povoda interpretacijama poput Zimmermannove.²³) Jamesova su razmatranja o religiji povezana (u *Pragmatizmu*) s njegovim definiranjem pragmatističke pozicije spram racionalizma (intelektualizma) na jednoj i empirizma na drugoj strani. Pragmatizmu je racionalizam (odvojen od konkretnoga, pojedinačnoga, praktičnoga) neprihvatljiv. Racionalistički mentalitet (temperament) zanemarivanja činjeničnog, pojedinačnog i upuštanja u apstrakcije bez ikakva konkretnog značenja predmet je najoštrije pragmatističke kritike (PMT, str. 12–14, 32). U svakom je pogledu pragmatizam upravo antiintelektualistički smjer²⁴ – pa i u pogledu intelektualističkog tipa religioznosti slobodne od bilo kakva konkretnog značenja (za konkretni naš život, koji živimo i u kojem patimo, radujemo se, strahujemo itd.) (PMT, str. 15–23).²⁵ S empirizmom pak pragmatizam dijeli istu usmjerenost na konkretno, činjenično, pojedinačno (PMT, str. 12–14, 30), ali se od njega i razlikuje: upravo po znatno otvorenijem odnosu prema religiji. Empirizam je u Jamesovim očima nedovoljno pobožan (PMT, str. 13, 15, 44). Suvremena znanost – na empirizmu utemeljena – sve više potiskuje religiju, a s religijom i predodžbu o čovjekovoj važnosti, romantično čovjekovo samopouzdanje i spontanost, svodeći ideale na nusprodukt fiziologije organizma i nudeći tako redukcionističku, upravo materijalističku i depresivnu viziju svijeta (PMT, str. 15, 17). Pragmatizam, u Jamesovoj izvedbi, nastoji pomiriti empirizam s religioznošću, zadržati njegovu usredotočenost na činjenice i konkretno, pojedinačno, ali ujedno naći mjesta i za ono religiozno (pa i romantično) čovjekovo samopouzdanje i optimizam (PMT, str. 23, 26, 44), nasuprot primjerice Haeckelovu ili Spencerovu materijalizmu (PMT, str. 15).²⁶ Ukratko, u *Pragmatizmu* James nastoji – između ostaloga – pomiriti empirizam s religioznošću, ali pritom nipošto ne računa na intelektualistički tip religioznosti posve apstraktne i ravnodušne prema konkretnim činjenicama našeg života.

Jamesov postupak prema teološkim idejama u *Pragmatizmu* je načelno takav da on najprije istraži imaju li one vrijednost u konkretnom životu te ih u tom smislu – pokažu li se dobre, korisne za konkretan život – doduše naziva istinitima, ali uz ogradu da tu njihovu istinitost tek treba provjeriti s obzirom na druge istine – i to je drugi korak u Jamesovu postupku prema teološkim idejama: nakon što je utvrđeno njihovo konkretno značenje u ovom ili onom konkretnom dobru koje nam pružaju i nakon što su one u tom smislu (u smislu dobra koje nam omogućuju) proglašene istinitim idejama, potrebno je još utvrditi koliko su istinite i više od toga što su dobre, korisne, koliko se ta njihova istinitost bez ikakva mogućeg protuslovlja uklapa među druge naše istine, i tek s ovom završnom provjerom može se reći da one doista jesu istinite. Jamesovim riječima:

»If theological ideas prove to have a value for concrete life, they will be true, for pragmatism, in the sense of being good for so much. For how much more they are true, will depend entirely on their relations to the other truths that also have to be acknowledged.« (PMT, str. 40–41)

Prvi je korak u Jamesovu postupku s teološkim idejama dakle utvrđivanje njihova konkretnog značenja (u čemu konkretno svijet biva drukčijim ako

je ta ideja istinita) i, pokaže li se da dotična ideja ima konkretno značenje, James je spreman nazvati je *utoliko* istinitom što koristi, što nam pruža neko dobro (utjehu, nadu, optimizam...). Drugi je korak međutim provjera uskladivosti te ideje s drugim našim istinama, kojih se možda i ne želimo odreći radi nje, jer nam pružaju veću korist. Ne prođe li dotična (teološka) ideja ovu završnu provjeru (uskladivosti sa sustavom svih drugih naših istina), treba je smatrati neistinitom, bez obzira na korist koju bi nam njezina istinitost mogla pružiti – jer je ta korist znatno manja od koristi koju nam pruža cjelokupan naš sustav istina.

Tim načinom James razmatra, primjerice, ideju apsoluta (PMT, str. 39–44). Budući da ta ideja barem nekima od nas pruža stanovitu utjehu i u tom smislu vrši konkretnu funkciju, pokazujući svoju konkretnu vrijednost, možemo je nazvati *utoliko* istinitom: ona ima konkretno značenje, njezino je konkretno značenje utjeha koju pruža, moralno olakšanje – jer je u apsolutu svako konačno zlo prevladano, što znači da je svijet i bez nas u dobrim rukama, pa smo slobodni rasteretiti se u pogledu odgovornosti za taj svijet i ljude u njemu, što James drži očito dobrim lijekom protiv skrupuloznosti. To je »gotovinska vrijednost« (*cash-value*) ideje apsoluta, taj »moralni praznik« (*moral holiday*) što nam ga ta ideja pruža. I *utoliko* tu ideju možemo nazvati istinitom – utoliko što ima svoje konkretno značenje, svoju gotovinsku vrijednost. Ali, da bismo je nazvali *u potpunosti* istinitom, potrebno je još utvrditi da ona ni u čemu ne protuslovi drugim našim istinama, potrebno ju je s njima uskladiti, uklopiti je u cjelokupan naš sustav istina. To je međutim korak na kojem James odbacuje ideju apsoluta, držeći da se ona kosi s drugim našim istinama, kojih se samo radi nje ne želi odreći, i zato naprosto uzima 'moralni praznik', ne pravdajući taj svoj čin ničim, pa ni idejom apsoluta, ili pak pravdajući ga nekom drugom idejom (a ne idejom apsoluta) (PMT, str. 43).

Najveći neprijatelj bilo koje naše istine druge su naše istine (PMT, str. 43). Istine imaju očajnički nagon za samoodržanjem, istrebljenjem svega što im protuslovi (*ibid.*). Svaka naša ideja mora proći tu kušnju (pa tako i ideja apsoluta). Nemoguće je izolirati neku ideju, odvojiti je od svih drugih naših ideja i ograničiti je samo na njezinu konkretnu vrijednost, bez obzira na vrijednost drugih ideja (*ibid.*). Svaka ideja nosi i neka »prekobrojna obilježja« (*supernumerary features*), svaka je u nekom odnosu s drugim istinama, u konfliktu ili u suglasju s njima (*ibid.*). Nema izoliranih istina. I upravo je zato, da bi se utvrdila konačna istinitost ili neistinitost neke ideje, potrebno utvrditi ne samo ima li ona uopće kakvo konkretno značenje (ili je možda bespredmetna) nego i uklapa li se ona u cjelinu naših znanja, u sustav svih naših istina, ili možda od tih (drugih) istina odudara, kosi se s njima, protuslovi im.²⁷ Ako je za ideju apsoluta i moguće utvrditi njezino konkretno

23

Usp. o tom Ayer, nav. dj., str. VIII.

24

Usp. o tom Dvorniković, nav. dj., str. 87, 92. Usp. također Bazala, nav. dj., str. 332–334. Usp. također [sine nomine], »Pragmatizam i pedagogija«, *Preporod*, IX/1913, br. 9–10, Zagreb, str. 132. Usp. također Albert Bazala, »Filozofijske studije. I. Metalogički korijen filozofije«, u: *Rad JAZU*, knjiga 229, Zagreb 1924., str. 336. Usp. također Bošković, nav. dj., *passim*. Usp. također Ayer, nav. dj., str. XI–XIII. Usp. također Janović, nav. dj., str. VI.

25

Usp. o tom Ayer, nav. dj., str. XI.

26

Usp. o tom Albert Bazala, *Povijest filozofije*, sv. III, Globus, Zagreb 1988. (reprint izdanja iz 1912.), str. 331.

27

Usp. o tom Bazala, *ibid.*, str. 334–335.

značenje (u ‘moralnom prazniku’ koji nam omogućuje, bez osjećaja krivnje), ona ipak u dodiru s drugim našim istinama vodi u metafizičke paradokse i nedosljednosti, zahtijevajući napuštanje nekih istina koje James ne želi žrtvovati samo da bi zauzvrat dobio pravo na ‘moralni praznik’ (on to pravo uzima i bez ideje apsoluta). Ne odbacuje dakle James ideju apsoluta kao neistinitu zato što ona sama po sebi, izolirano, ne bi imala konkretnog značenja, nego zbog njezinih tzv. prekobrojnih obilježja, tj. zato što ona ne nalazi *modus vivendi* s drugim našim (korisnijim) istinama (ibid.).

Isti postupak primjenjuje James i u prijedoru između materijalizma i teizma (spiritualizma) (PMT, str. 48–56). Prema materijalizmu, svijetom vladaju slijepi zakoni, dok prema spiritualizmu (teizmu) svijetom vlada vidovito počelo, providnost Božja. James nastoji najprije pragmatičkom metodom utvrditi ima li uopće taj prijedor ikakva konkretna smisla, imaju li njegove alternative ikakva konkretna značenja, u čemu to konkretno svijet biva drukčiji vlada li njime providnost Božja, a ne slijepi zakoni prirode. S obzirom na ono što se već dogodilo nema nikakve praktične razlike između tih dviju alternativa: prošlost ostaje ista, takva kakva jest, kakva se dogodila, shvatili je mi kao djelo Božje ili kao nužnu posljedicu prirodnih zakona. Sve se dakle može objasniti i bez hipoteze Boga (PMT, str. 50–53). No, okrenemo li se onome što će se tek dogoditi, dotične se alternative pokazuju ne samo različite nego upravo suprotne: ako, naime, svijetom vladaju slijepi zakoni prirode, onda i njegov svršetak može biti kako sretan tako i nesretan; ali ako svijetom upravlja providnost Božja, onda ona po samoj naravi svojoj jamči njegov dobar svršetak. Na jednoj strani dakle beznadna ravnodušnost, na drugoj strani nada, optimizam (PMT, str. 53–56). U toj nadi prepoznaje James konkretno, praktično značenje teizma i *utoliko* ga naziva istinitim (a ne *bespredmetnim*). No ta njegova istinitost mora još izdržati nasrtaj svih drugih naših istina – jer one se sve sučeljavaju jedna s drugom (pa tako i s njom) i nastoje ‘potopiti’ jedna drugu. Ona je na provjeri kod njih, one na provjeri kod nje. Nadajmo se – tako zaključuje James svoje razmatranje ideje teizma (u *Pragmatizmu*) – da će one s njom naći nekakav *modus vivendi* (PMT, str. 56). Ne tvrdi dakle da je ideja Boga istinita, nego se tome nada. Ali je ne odbacuje (kao što odbacuje ideju apsoluta).

Istim načinom argumentira James i u slučaju prijedora između teleoloških i mehaničkih tumačenja (PMT, str. 56–59), pa i u slučaju prijedora između determinizma i teze o slobodnoj volji (PMT, str. 59–61). Ono što se već dogodilo uvijek možemo s jednakim uspjehom tumačiti kao posljedicu slijepih zakona prirode ili kao plod nekog nauma. Darwin je dobro pokazao da je naum, svršni uzrok, kao eksplanatorni princip u biologiji, evoluciji vrsta, sasvim suvišan: sve se može objasniti i bez te hipoteze (PMT, str. 57). No, okrenemo li se budućnosti, onom što se tek treba dogoditi, ideja nauma pokazuje se upravo suprotnom ideji mehaničkih (slijepih) uzroka. Ako naime zbivanjima u prirodi upravlja neki naum, neki Božji plan, onda je to dobar temelj našem pouzdanju u budućnost, našem optimizmu, nadi – takav temelj u slučaju slijepih mehaničkih uzroka svega što se događa, bez ikakva nauma u pozadini, izostaje te se i sam naš optimizam u tom slučaju pokazuje slijepim optimizmom, slijepom nadom (ako je uopće ima). To je konkretno, pragmatičko značenje teze nauma u prirodnom zbivanju: ta je teza – možemo reći – istinita *utoliko* što nam pruža nadu, optimizam, pouzdanje u budućnost (PMT, str. 58–59). Istim načinom i slobodna volja pragmatički (konkretno) znači novinu u svijetu, točnije samu mogućnost novoga, pa

tako i boljega i s tim u vezi pravo na očekivanje, pravo na nadu u bolje, pravo na optimizam (nasuprot fatalizmu) – jer je poboljšanje barem moguće.²⁸ To je konkretno značenje teze o slobodnoj volji i u tom je smislu možemo nazvati istinitom – *utoliko* naime što nije bez značenja, besmislena (PMT, str. 61).

Naš interes za religijska pitanja rađa se, prema Jamesu, u neizvjesnoj budućnosti svijeta i nas samih. Neizvjesnost onoga što dolazi korijen je čovjekove pobožnosti (PMT, str. 61). Religiozne ideje Boga, njegova nauma sa svijetom i čovjekom, njegove slobode da ovaj svijet učini boljim, nalaze svoje praktično, konkretno značenje samo s obzirom na tu neizvjesnu budućnost (PMT, str. 61–62). U pogledu prošlosti, onoga što se već dogodilo, sve se da objasniti i bez tih ideja, slijepim prirodnim zakonima. Ali, kad je riječ o budućem, još uvijek neizvjesnom, te nam ideje (ako su samo istinite) jamče sretan ishod, nasuprot prirodnim zakonima, koji to jamstvo ne mogu dati. I u tom se sastoji njihovo konkretno značenje: pružaju nam (u mjeri svoje istinitosti) jamstvo sretna svršetka svijeta, pouzdanje ili barem nadu u takav konačni ishod svega. Drugoga značenja te riječi (Bog, njegov naum i sloboda) nemaju, izvan ovog konkretnog, pragmatičnog značenja nade, pouzdanja, optimizma (PMT, str. 61–62).

No, kad treba definitivno utvrditi jesu li te (religijske) ideje istinite ili neistinite, James će uvijek naglasiti da to ovisi o njihovu odnosu prema drugim našim idejama, tj. o mogućnosti njihova uklapanja u cjelokupni sustav naših istina. Ako te mogućnosti nema (kao u slučaju ideje apsoluta), uzalud je dobro, korist što nam ga dotična ideja pruža – takve ideje treba odbaciti kao neistinite. U nadi, pouzdanju, optimizmu što nam ga religijske ideje pružaju sastoji se samo njihovo konkretno značenje, ne i njihova konačna istinitost. Te će se ideje pokazati istinitima tek uspijemo li im naći mjesto u cjelokupnu sustavu naših istina. Postoji dakle u *Pragmatizmu* sasvim jasno provedena razlika između konkretnog značenja neke (teološke) ideje i njezine konačne istinitosti:

»On pragmatic principles we cannot reject any hypothesis if consequences useful to life flow from it. Universal conceptions, as things to take account of, may be as real for pragmatism as particular sensations are. They have indeed no meaning and no reality if they have no use. But if they have any use they have that amount of meaning. And *the meaning will be true* if the use squares well with life's other uses.« (PMT, str. 131, istaknuo D. Š.)

O toj razlici međutim u Zimmermannovoj interpretaciji Jamesova nauka o vjerskim idejama nema ni spomena.

Istina je doduše da James i prije nego što uklopi neku religijsku ideju u cjelokupan naš sustav istina običava nazvati je istinitom *utoliko* što nam pruža neko dobro (nadu, utjehu, pouzdanje...). Istina je također i to da takvim načinom izražavanja James zapravo sam daje povoda interpretacijama poput Zimmermannove (da te ideje drži istinitima već po tome što nam pružaju dobro). Ali je isto tako istina i to da se pri takvoj upotrebi riječi 'istina' James uvijek ogradi upozorenjem kako se ne radi o punoj istinitosti dotičnih ideja, koju one dobivaju tek uklope li se u cjelovit sustav naših istina. Zanimljivo je što o takvoj upotrebi riječi 'istina' u kontekstu rasprave o ideji apsoluta kaže sam James u predgovoru knjizi *The Meaning*

of Truth. Bila je to tako reći maslinova grančica mira (PMT, str. 171): sâm ne vjerujući u apsolut, ali mu ipak priznavajući konkretno značenje u smislu »moralnog praznika« koji nam pruža i tako istrebljuje »kozmički strah«, James je pokazao spremnost nazvati ga *utoliko* istinitim – dakle, ne doista, u potpunosti istinitim, nego samo utoliko što nam pruža dobro (moralni praznik). Taj su ustupak međutim zagovornici ideje apsoluta (intelektualisti, racionalisti) odbili i iskoristili ga za kritiku pragmatizma, kao da bi za nj istinitom bila svaka ideja koja nas čini sretnima (PMT, str. 171).²⁹ Zato Jamesu ne preostaje drugo do povući svoju ponudu i otvoreno reći: apsolut nije ni u kojem smislu istinit, a pogotovo ne – presudom samih intelektualista – u smislu koji je ponudio James u *Pragmatizmu* (PMT, str. 171). Ta istinitost ideje apsoluta, što se sastojala tek u 'moralnom prazniku' koji nam ta ideja omogućuje, nije dakle baš ničim čvrstim vezala Jamesa da je ne napusti tako lako i jednostavno, bez ikakva protuargumenta. Radi se naprosto o njegovoj volji, spremnosti ili nespremnosti da tu ideju nazove ili ne nazove istinitom. U tom 'moralnom prazniku' ne nalazi se zapravo nikakav ozbiljan argument u prilog istinitosti ideje apsoluta. Ne bi li to onda trebalo značiti, dosljedno, da se ni u nadi, optimizmu, pouzdanju itd., ne nalazi zapravo nikakav ozbiljan argument u prilog istinitosti vjerskih ideja Boga, njegova nauma i slobode? James vjerojatno ne bi prihvatio tu konsekvenciju – njegova je spremnost da prizna istinitost ideja Boga, slobode i nauma znatno veća od spremnosti da istinitost prizna ideji apsoluta – ali bez obzira na to, principijelna razlika između konkretnog značenja tih ideja i njihove pune istinitosti u *Pragmatizmu* je jasno naznačena. Spreman ili nesproman nazvati ih istinitima već po njihovu konkretnom značenju, James te ideje smatra doista istinitima samo ako su našle kakav *modus vivendi* sa svim drugim našim istinama. Intelektualistički tip religioznosti, s idejom apsoluta u kojem je svako zlo već prevladano, ne nalazi takav *modus vivendi* i zato ga James odbacuje, ali s njim ne odbacuje i religioznost u cjelini (primjerice, samu ideju Boga i njegova slobodna nauma), nego nastoji na pomirenju empirizma s pobožnošću, u nadi da je takav *modus vivendi* moguć (PMT, str. 56, 143–144).

Ukratko, Zimmermannov je prikaz Jamesova odnosa spram vjerskih ideja netočan: James ne smatra da su te ideje istinite već po tome što nam ulijevaju nadu i pouzdanje, optimizam, utjehu i sl. (kako tvrdi Zimmermann), nego u toj nadi i optimizmu itd. James prepoznaje tek njihovo konkretno značenje. Istinitima te ideje postaju – kao i bilo koje druge naše ideje – tek kad izdrže 'okršaj' sa svim našim istinama i nadu svoje mjesto među njima.

Istina i korist

Zimmermannova teza da James poistovjećuje istinu i korist (ON1, str. 159; ON2, str. 273; TF, str. 98, 104; NS, str. 100), nije dovoljno precizna. James istinu smatra vrstom dobra i naglašava da istina nije kategorija različita od dobra – pojam istine nije koordiniran, nego subordiniran pojmu dobra: »... truth is *one species of good*, and not, as is usually supposed, a category distinct from good, and co-ordinate with it« (PMT, str. 42). Ne radi se dakle o potpunoj identifikaciji tih dvaju pojmova (kako sugerira Zimmermannova teza: 'istina se ne razlikuje od dobrote ili poželjnosti' – usp. ON1, str. 159; ON2, str. 273; ili: »... pragmatist istovetuje (identificira) *istinu* i *korist*« – TF, str. 104; NS, str. 100) – naprotiv, istina za Jamesa nije isto što i dobro, korist, nego postoje i druge vrste dobra, a ne samo ona koju zovemo istinom.³⁰

Jamesov pojam istine kao vrste dobra povezan je s njegovim odbacivanjem teorije odraza i s njegovim specifično pragmatističkim poimanjem misli (ideje, suda). James naime odbacuje teoriju prema kojoj bi istinita ideja bila zapravo vjerna slika dotične stvarnosti, tj. teoriju svijeta u sebi sasvim dovršena, koji bi u našim istinitim idejama bio samo odslikan, kao u kakvu zrcalu (PMT, str. 216–217). Neke naše ideje doista jesu slike stvarnosti (primjerice, predodžba sata koji upravo vidim), ali većinom naše ideje (misli) uopće nisu slike, pa kao takve ne bi ni mogle nalikovati na stvarnost (niti na bilo što drugo) – primjerice, ideja o načinu na koji sat funkcionira, ili ideja elastičnosti njegovih opruga pa ideja prošlosti, moći, spontanosti itd. (PMT, str. 96, 102). Ipak i te ideje, koje nisu slike i ne mogu nalikovati na stvarnost, svejedno mogu biti i te kako istinite. Je li neka ideja slika (stvarnosti) ili ona to nije, sasvim je irelevantno za njezinu istinitost – ona može biti istinita, a da i ne bude slika stvarnosti na koju se odnosi. Istinitost (ili neistinitost) ideje sastoji se u nečemu drugome, a ne u njezinoj sličnosti (ili nesličnosti) sa stvarnošću.³¹ Samu ideju naime James ne shvaća kao kakvu sliku u našem umu, nego kao uvjerenje prema kojem postupamo, djelujemo, kao pravilo našeg djelovanja (PMT, str. 28–29). To je izvorno Bainova definicija vjerovanja,³² koju je prihvatio Peirce³³ pa potom i James: vjerovanje kao pravilo za djelovanje, sud (ili postavka u koju vjerujemo, uz koju pristajemo) kao maksima našeg djelovanja.³⁴ Pravila, dakako, mogu biti dobra ili loša. Vode li nas do cilja, kažemo da su dobra, uspješna, i da ih se trebamo držati. Ne uspijevaju li nas dovesti do cilja, kažemo da su loša i da ih trebamo odbaciti. U tom smislu i vjerovanja mogu biti dobra, korisna, ako nas (kao pravila našeg djelovanja) uspješno vode do cilja, pa ih u tom slučaju zovemo istinitima, kao što mogu biti i loša, beskorisna ili štetna, ako nas (kao pravila našeg djelovanja) ne uspijevaju dovesti do zacrtanog cilja, pa ih u tom smislu zovemo neistinitima. Istina dakle jest vrsta dobra, koristi. Ona je ona vrsta dobra koju pridijevamo našim idejama (uvjerenjima) kao vodiljama našeg djelovanja (PMT, str. 42), i to onim našim idejama koje se u tom poslu vođenja, upravljanja našim ponašanjem i djelovanjem pokazuju uspješne, korisne.³⁵ U Jamesovoj je definiciji istine bitan upravo taj moment vodstva, pojam ideje kao vodilje, pravila – istinita je ona ideja koja nas nesmetano vodi do (praktičnog ili intelektualnog) našeg cilja (PMT, str. 98–99, 102, 255). (Zimmermann je taj moment izrazio rečenicom: »Istina nije drugo nego praktička vodilica u našem životu« –

29

Na takvom se tumačenju temelji i Russellova kritika Jamesa. Usp. npr. Bertrand Russell, *A History of Western Philosophy*, Routledge, London, str. 768–773.

30

Usp. o tom Gunn, nav. dj., str. XXIII.

31

O Jamesovu odbacivanju teorije odraza usp. Bazala, *ibid.*, str. 332. Usp. također Copleston, nav. dj., str. 336. Usp. također Russell, nav. dj., str. 816. Usp. također Richard L. Kirkham, *Theories of Truth. A Critical Introduction*, A Bradford Book, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts/ London, Engleska 1995., str. 92. Usp. također Gunn, nav. dj., str. XXIV. Usp. također Janović, nav. dj., str. IX.

32

Prema: *Collected Papers of Charles Sanders Peirce, Volume V: Pragmatism and Pragmaticism*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1960., str. 7.

33

Usp. *ibid.*, str. 9, 21, 23, 252–258.

34

Usp. o tom Copleston, nav. dj., str. 336.

35

Detaljnije o tom u: Kirkham, nav. dj., str. 92–94.

ON1, str. 159; ON2, str. 273; ali je pritom zacijelo mislio samo na praktične, ne i na intelektualne, teoretske naše ciljeve.)

Za Jamesa dakle nije istinito sve što je dobro, nego samo ono što je dobro na način vjerovanja (Jamesovim riječima: »*The true is the name of whatever proves itself to be good in the way of belief...*« – PMT, str. 42), tj. za Jamesa je istinito sve ono što je dobro kao pravilo djelovanja. Istina je ono u što treba da vjerujemo, ono u što je dobro da vjerujemo:

»If there be any life that it is really better we should lead, and if there be any idea which, if believed in, would help us to lead that life, then it would be really *better for us* to believe in that idea, *unless, indeed, belief in it incidentally clashed with other greater vital benefits*. 'What would be better for us to believe?' This sounds very like a definition of truth.« (PMT, str. 42)

Zimmermannova kritika pragmatističkog pojma istine glavnim se svojim dijelom usredotočuje upravo na pitanje odnosa između istine i koristi. Zimmermannovi se argumenti pritom tiču opsega Jamesove definicije istine. S jedne strane, ta se definicija pokazuje preuskom (ako ima i nekorisnih, pa i štetnih istina), s druge strane, ona se pokazuje preširokom (ako ima i korisnih neistina):

»Sasvim je krivo, što pragmatist istovetuje (identificira) *istinu i korist*. To je dvoje posve različito. Može da bude istina i tamo, gdje nema baš nikoje koristi. Čitave znanosti (astronomija, matematika...) niti se ne obaziru na pitanje životne koristi, a ipak je u njima istinito znanje (na pr. Pitagorin poučak). Tako i filozofiranje ide za tim, da pronade istinit nazor o svijetu i životu bez ikogej obzira, da li će takav nazor biti koristan ili ne. Može da bude nešto i štetno, a ipak istinito; može da bude neistinito, a ipak korisno.« (TF, str. 104; NS, str. 100)

Dva se pitanja nameću u vezi s ovom Zimmermannovom kritikom: prvo, je li ona imanentna, drugo, je li uspješna. Odgovor na prvo pitanje jednoznačno je negativan. Prije svega, Zimmermannova kritika Jamesova poimanja istine kao dobra, koristi, prožeta je pogrešnim shvaćanjem da James to dvoje (istinu i korist) smatra jednim te istim, da ih u potpunosti poistovjećuje. Tome nasuprot, kako je već pokazano, James istinu smatra vrstom koristi, ona je korisno uvjerenje, korist koju imamo od uvjerenja prema kojem postupamo i koje nas vodi do cilja, a ne možda korist koju bismo imali od novca, lijeka, vode itd.

K tome, Zimmermannova kritika ignorira osnovni motiv, razlog zbog kojega se James odlučuje istinu definirati kao korisno, uspješno uvjerenje. Taj razlog nije odbacivanje tradicionalne teorije istine, teorije korespondencije. Naprotiv, James naglašava da pragmatizam prihvaća teoriju korespondencije, podudaranja (PMT, str. 96),³⁶ ali je smatra praznom dok god se ne utvrdi u čemu se konkretno sastoji to podudaranje,³⁷ koje je njegovo konkretno djelo, u kojem se očituje. To je osnovni motiv Jamesova traganja za značenjem riječi 'istina': kad kažemo za neki sud da je istinit, da se podudara sa stvarnošću, čime možemo verificirati tu svoju tvrdnju, što to konkretno biva drukčije slijedom te njegove istinitosti, koje su konkretne, praktične njezine posljedice, u kojima se očituje njezino konkretno značenje. Jamesovim riječima:

»Pragmatism [...] asks its usual question. 'Grant an idea or belief to be true', it says, 'what concrete difference will its being true make in anyone's actual life? How will the truth be realized? What experiences will be different from those which would obtain if the belief were false? What, in short, is the truth's cash-value in experiential terms?'« (PMT, str. 97)

Prema Jamesu, te praktične posljedice istinitosti nekog suda konkretan su uspjeh do kojeg nas taj sud vodi. U tom se uspjehu sastoji njegova istinitost (tim uspjehom biva on verificiran). To što inače zovemo podudaranjem između naše ideje i dotične stvarnosti nije zapravo drugo do konkretan uspjeh što ga dotična ideja ima unutar te stvarnosti. Taj je uspjeh konkretno značenje istine, podudaranja sa stvarnošću, i drugoga značenja, izvan toga konkretnoga, istina nema (PMT, str. 102–103, 283–284).

Imanentna kritika Jamesova poimanja istine kao koristi sastojala bi se ili u kritici Jamesova pristupa problemu definiranja istine ili pak, odustavši od te kritike i prihvativši Jamesov pristup, u kritici njegova rješenja. Zimmermann međutim ignorira Jamesov pristup (njegove motive, razloge i njegovu formulaciju problema istine) i poduhvaća se odmah kritike Jamesova rješenja. Utoliko i ne može biti govora o imanentnoj kritici: Jamesovo je rješenje u Zimmermannovoj kritici istrgnuto iz problematike unutar koje ga James nudi. Ta problematika ostaje Zimmermannu posve stranom.

Što se pak tiče pitanja o uspješnosti Zimmermannove kritike Jamesova pojma istine kao dobra, odgovor je također negativan, jer astronomske ili matematičke istine, poput Pitagorina poučka, od neprijeporne su nam koristi, a Zimmermann ih ističe kako bi pokazao da ima i *nekorisnih* istina. Jasno je da takva kritika ne može uspjeti. No, sama ideja da se Jamesovo shvaćanje istine pobije upućivanjem na nekorisne, pa i štetne istine, kao i na korisne neistine, zanimljiva je.³⁶ Pritom taj put kritike mora paziti na sljedeća dva momenta u Jamesovu shvaćanju istine kao koristi.

Prvo, pojam istine u Jamesa nije ograničen samo na one *aktualno* korisne ideje (u trenutačnoj, aktualnoj situaciji) nego obuhvaća i *eventualno* korisne ideje (u nekoj drugoj situaciji), trenutačno irelevantne i nekorisne (PMT, str. 98). Na neki način postoje, prema Jamesu, i nekorisne istine, ali samo u smislu *trenutačno* nekorisnih istina, koje se u nekoj drugoj konkretnoj situaciji mogu pokazati i te kako korisnima. Primjerice, istina da se do Kvaternikova trga može doći iz Maksimirske ulice, sasvim irelevantna i beskorisna u trenutku rješavanja kakvog matematičkog zadatka, može se pokazati korisnom pri vožnji tim dijelom grada (osim nije li ta vožnja besciljna). Takve trenutačno nekorisne i nevažne istine ostaju u danoj situaciji zanemarene, ali to ne znači da su odbačene, nego naprotiv: one su pohranjene u našem pamćenju kao *eventualno* korisne ideje. Sve istine skladištimo u pamćenju ili u knjigama, enciklopedijama, priručnicima itd., odakle ih prema potrebi konkretne situacije uzimamo. Korist od takvih 'skladišta' više je nego očita (PMT, str. 98), shvatimo li istinu kao korisno uvjerenje (u smislu trenutačno ili eventualno uspješna vodiča kroz stvarnost). Ona međutim gube svoj smisao, nema li od svih tih istina baš nikakve (ni trenutačne ni eventualne) koristi, i postaju pukom razonodom, dokolicom bez ikakve ozbiljne svrhe. Doista, koja bi bila svrha istine, ako se ona ni u čemu drugome ne sastoji doli u pukom odslikavanju stvarnosti? (PMT, str. 216)

Drugo, na neki način sâm James dopušta mogućnost da uvjerenje bude korisno, a ipak neistinito – ne uspije li naime naći *modus vivendi* s drugim,

36

Usp. o tom Copleston, nav. dj., str. 335–336.

37

Usp. o tom Hilary Putnam, *Pragmatism*, Blackwell, Oxford, UK/Cambridge, USA, 1995., str. 10.

38

O takvim pokušajima pobijanja Jamesova pragmatističkog shvaćanja istine usp. Kirkham, nav. dj., str. 94–97; Boran Berčić, *Znanost i istina. Realizam i instrumentalizam u filozofiji znanosti*, Hrvatski kulturni dom, Rijeka 1995., str. 60–62.

korisnijim uvjerenjima (PMT, str. 43). No, takvo je uvjerenje zapravo štetno, a ne korisno. Prirodno je da se ne želimo odreći tih drugih, korisnijih uvjerenja samo radi njega (manje korisna) – to bi bila šteta, a ne korist. Koliko god da je po sebi, izolirano od drugih uvjerenja, to uvjerenje doista korisno, ono je u dodiru s tim drugim, korisnijim uvjerenjima zapravo štetno, jer se s njima ne uspijeva uskladiti i slijedom toga zahtijeva njihovo napuštanje, dovodi nas u situaciju da se moramo opredijeliti ili za nj ili za njih, a u toj je situaciji upravo šteta odlučiti se za nj i odbaciti, propustiti ono korisnije (ta druga uvjerenja). Šteta i korist relativni su pojmovi, ono manje korisno zapravo je na svoj način štetno. I zato ćemo uvijek među idejama vodiljama našeg (praktičnog ili teoretskog) djelovanja istinitom smatrati onu uspješniju, korisniju – primjerice, među fizikalnim teorijama onu sveobuhvatniju (općenitiju) i jednostavniju (jer je teorija utoliko korisnija ukoliko nam uspijeva objasniti više fenomena i utoliko praktičnija – što je opet vrsta koristi – ukoliko nam na jednostavniji način uspijeva objasniti isti, pa možda i veći broj fenomena).

Kritika koja bi Jamesovo shvaćanje istine pokušala pobiti upozorenjem na kakvu nekorisnu istinu mora dakle paziti da to ne bude eventualno korisna istina. Drugim riječima, ta kritika mora dokazati da postoje istine koje nisu ni eventualno korisne. Isto tako, kritika koja bi Jamesovo shvaćanje istine pokušala pobiti upozorenjem na kakvu korisnu neistinu mora paziti da ta neistina, ako je logički nespojiva s istinama, ne bude manje korisna od njih, jer se u tom slučaju ona (kao vodilja našeg djelovanja) pokazuje zapravo štetnom. Drugim riječima, ta kritika mora naći ili neistinu korisnu, a logički spojivu s istinama, ili pak neistinu logički nespojivu s istinama, ali zato korisniju od njih.

Subjektivizam

Zimmermann svrstava pragmatizam među subjektivističke nazore, a to znači među nazore prema kojima istina ovisi o subjektu spoznaje i u njemu nalazi svoje počelo (ON1, str. 157; ON2, str. 271; TF, str. 96; NS, str. 77–78). Uvjeti o kojima ovisi istinitost spoznaje nalaze se, prema subjektivistima, u nama samima kao spoznajnim subjektima (ON1, str. 157; ON2, str. 271) i zato je spoznaja uvijek subjektivna, bez objektivne, apsolutne vrijednosti (ON1, str. 157; ON2, str. 271; NS, str. 77–78). Prema senzualizmu, ti se uvjeti nalaze u našoj sjetilnoj moći (ON1, str. 157; ON2, str. 271). Prema racionalizmu, nalaze se oni u našem razumu (ON1, str. 157; ON2, str. 271). Ali uvijek, ako je riječ o subjektivističkom nazoru, nalaze se oni negdje u nama, u nekoj našoj (subjektivnoj) moći te se istina u tom smislu shvaća kao nešto subjektivno, u svojoj naravi određeno odnosom dotičnoga suda prema tom određenom psihičkom, subjektivnom faktoru (razumu, sjetilnosti...), a ne njegovim odnosom prema dotičnom objektu (ON1, str. 42, 73, 158; ON2, str. 53–54, 271; TF, str. 96). Nije dakle objekt mjerilo, kriterij istinitosti naših sudova, nego su to razum ili osjeti itd., faktori subjektivnog karaktera (NS, str. 78). Zato i vrijednost istine može biti samo relativna. Istina ne može vrijediti apsolutno, o spoznajnom subjektu neovisno, ako se na samom tom subjektu osniva i o njemu ovisi, o njegovim (subjektivnim, psihičkim) zakonima. Ako je istinit onaj sud koji je sukladan određenim našim (subjektivnim, psihičkim) zakonima, onda ta istinitost može vrijediti samo za nas, takve kakvi jesmo (kao spoznajni subjekti). Za drukčije ustrojene spoznajne subjekte, za nas same kad bismo bili (kao

spoznajni subjekti) drukčije ustrojani, mogli bi ti isti sudovi biti i neistiniti. Nema dakle apsolutne istine – pođemo li od subjektivističke pretpostavke da se istinitost sastoji u odnosu sukladnosti suda sa spoznajnim subjektom i njegovom (spoznajnom) konstitucijom, njegovim spoznajnim (opažajnim ili razumskim) formama. Svaka je istina – u tom slučaju – relativna (ON1, str. 157–158; ON2, str. 271; NS, str. 77).

Pragmatizam, prema Zimmermannu, mjerilom istine, njezinim kriterijem smatra našu poželjnu moć, volju, našu težnju za praktičnim dobrom – na toj se težnji osniva istina naših sudova, o njoj ovisi (ON1, str. 158; ON2, str. 271–272). (Stanoviti pomak u Zimmermannovu shvaćanju pragmatizma može se u tom pogledu samo naslutiti u TF, str. 98, i u NS, str. 78, gdje Zimmermann više ne spominje želju, volju, težnju kao pragmatistički kriterij istine, nego praktičnost, djelotvornost, životni uspjeh, praktičnu svrhotvornost.) Što se pak tiče pojma istine, pragmatistička definicija istine, prema Zimmermannu, uzima u obzir samo odnos suda s našim težnjama (ON1, str. 158–159; ON2, str. 272–273). I u tom je smislu pragmatizam za Zimmermannu subjektivistički nazor o istini – jer, njezinim mjerilom drži našu subjektivnu težnju za praktičnim dobrom i u njezinu definiciju uključuje samo odnos suda prema toj subjektivnoj težnji. Sva se istina prema pragmatizmu, kako ga shvaća Zimmermann, osniva na tom subjektivnom, psihičkom faktoru naše težnje za praktičnim dobrom i sva o njemu ovisi, pa zato i ne može imati objektivne, apsolutne vrijednosti.

Zimmermannova tvrdnja da pragmatistička definicija istine uzima u obzir samo odnos suda s našim težnjama (ON1, str. 159; ON2, str. 273) netočna je, jer James naprotiv tvrdi da istine moraju uzeti u obzir stvarnost (PMT, str. 117). Pod stvarnošću pritom misli najprije na tijek naših osjeta, opažanja (PMT, str. 99, 117). U tom tijeku postoji stanovita pravilnost, zakonitost i zato nas svojevoljne ideje (one koje tu pravilnost ne uzimaju u obzir) ne vode nikamo:

»Woe to him whose beliefs play fast and loose with the order which realities follow in his experience: they will lead him nowhere or else make false connexions.« (PMT, str. 99)

Da bi bila istinita, uspješna (u vođenju našeg djelovanja), ideja mora uzeti u obzir stvarnost, takvu kakva jest u svojoj regularnosti.³⁹ Osim toga, James pod stvarnošću misli i na odnose među našim osjetima ili među njihovim kopijama u našem umu (PMT, str. 100–101, 117–118). Ne možemo se ni prema tom dijelu stvarnosti odnositi neozbiljno, svojevoljno, pogotovo ako

39

Uzگرد, James zastupa tzv. neutralni monizam, stav prema kojem sjetilno iskustvo, očistimo li ga od svega što mu naknadno pridolazi, nije ni fizičkog ni psihičkog karaktera, ni objektivno ni subjektivno, nego neutralno. (Usp. npr. PMT, str. 202: »... the paper seen and the seeing of it are only two names for one indivisible fact which, properly named, is the datum, the phenomenon, or the experience. The paper is in the mind and the mind is around the paper, because paper and mind are only two names that are given later to the one experience, when, taken in a larger world of which it forms a part, its connexions are traced in different directions. To know immediately, then, or intuitively, is for mental content and object to be identical.«)

Čisto je iskustvo za Jamesa jednostavno i prethodi svakom dvojstvu (duh-tvar, psihičko-fizičko, subjekt-objekt i sl.). Ono je grada, materijal od kojeg je sazdan svijet, kako objekt tako i subjekt, ali u samoj toj građi, čistom iskustvu, te razlike (subjekt-objekt) još uvijek nema. (Opširnije o Jamesovu neutralnom monizmu usp. u: Bertrand Russell, *Theory of Knowledge. The 1913 Manuscript*, Routledge, London/New York 1992., str. 15–32. Usp. također Copleston, nav. dj., str. 332–334.) Ako dakle sjetilno iskustvo nije nešto subjektivno, onda to nije ni stvarnost definirana kao sjetilno iskustvo. Drugim riječima, teza o stvarnosti kao sjetilnom iskustvu za Jamesa nije i ne može biti subjektivistička teza.

se radi o onim logičkim ili matematičkim odnosima (PMT, str. 101, 118). Sviđao nam se ili ne sviđao kakav matematički ishod, odgovarao nam ili ne odgovarao, moramo ga prihvatiti:

»We can no more play fast and loose with these abstract relations than we can do so with our sense-experiences. They coerce us; we must treat them consistently, whether or not we like the results. The rules of addition apply to our debts as rigorously as to our assets.« (PMT, str. 101)

Htjeli mi to ili ne htjeli – dakle, o našim željama ili težnjama posve neovisno – cijelo ne može biti manje od vlastita dijela, isto ne može ujedno i biti i ne biti. (Nije dakle istina određena našim težnjama ili potrebama, nego ih zapravo ne uzima u obzir.) Konačno, pod stvarnošću James misli i na sva dosadašnja naša znanja, na cjelokupan dosadašnji naš sustav istina (PMT, str. 102, 118), u koji se novo iskustvo (novi osjet, opažaj), nova činjenica mora uklopiti makar i tako da ga dijelom izmijeni (PMT, str. 34–37, 82–83, 118).⁴⁰

Netočna je dakle Zimmermannova tvrdnja da Jamesova pragmatistička definicija istine uzima u obzir samo odnos suda prema našim težnjama. Naprotiv, stvarnost je i te kako prisutna u Jamesovu pojmu istine – stvarnost, koju James i definira kao ono što istine *moraju uzeti u obzir* (PMT, str. 117).

Netočna je međutim i Zimmermannova tvrdnja da je za Jamesa mjerilo istine naša težnja za praktičnim dobrom (ON1, str. 158; ON2, str. 271–272). Upravo suprotno, istina je za Jamesa o toj težnji neovisna – sviđao nam se ili ne sviđao kakav matematički ishod, odgovarao nam ili ne odgovarao, moramo ga prihvatiti (PMT, str. 101). James naglašava da je sud istinit (ili neistinit), a to znači uspješan (ili neuspješan), ovisno o stvarnosti (empirijskoj, logičkoj, matematičkoj...) – naše se ideje moraju podudarati sa stvarnošću (PMT, str. 101), i to ne u tom smislu da joj moraju biti nalik, nego u tom smislu da se moraju unutar nje pokazati uspješnima u vođenju naše (praktične ili intelektualne) djelatnosti. Stvarnost je pritom u svakom pojedinom vjerovanju nešto neovisno, zatečeno, a ne proizvedeno (PMT, str. 117). Ona je faktor otpora koji sve vrijeme nadzire proces formacije naših uvjerenja (PMT, str. 118) – faktor otpora svojevoljnim idejama, koje za nju ne mare i upravo se zato pokazuju neuspješnima, neistinitima. Taj faktor ne 'bira' prema našim prohtjevima ili potrebama, nego o njima neovisno – zato ga James i zove faktorom otpora. U tom 'izboru' (istinitoga, istinite ideje, nasuprot neistinitoj) naše želje i težnje nemaju udjela. Sviđalo se to nama ili ne sviđalo, stvarnost će sama, o našim potrebama i težnjama posve neovisno, ovu ideju pokazati uspješnom (istinitom), onu neuspješnom (neistinitom).

Ukratko, prema Jamesu tek stvarnost dijeli uspjezne (istinite) od neuspješnih (neistinitih) ideja, ne uzimajući pritom u obzir naše želje, nade, potrebe itd. Drugim riječima, Zimmermannova teza da su prema Jamesu mjerilo istine naše želje i potrebe nije točna.

Tako se obje tvrdnje na kojima Zimmermann temelji svoje svrstavanje, klasifikaciju pragmatizma među subjektivističke nazore pokazuju netočnima. Utoliko se i sama ta klasifikacija, na tim (netočnim) tvrdnjama utemeljena, pokazuje logički neopravdanom. Ali ona nije sasvim neistinita.

James naime razlikuje stvarnost od istine. Stvarnost nije istinita (ni neistinita), nego postoji, naprosto jest, a istina je (ili neistina) ono što o stvarnosti mislimo. Istinita ili neistinita mogu biti samo naša uvjerenja:

»Realities are not *true*, they *are*; and beliefs are true *of* them.« (PMT, str. 272; usp. također PMT, str. 36, 108)

Na jednoj strani, dakle, stoji za Jamesa stvarnost, a na drugoj strani, sučelice toj stvarnosti, istina (ili neistina) naših ideja o njoj.⁴¹ (Trebalo je pritom naglasiti da James razlici između istine i stvarnosti pristupa holistički⁴²: istina i stvarnost, premda različite, u Jamesa se prepliću, dapače naše su istine, prema Jamesu, i same – kako smo vidjeli – dio stvarnosti, uz tijek naših osjeta i uz odnose među tim osjetima ili među njihovim kopijama u našem umu.)

No pritom za Jamesa stvarnost nije dovršena, nego otvorena (u tom smislu da može biti istinita u raznim formama istodobno) (PMT, str. 118, 119). Stvarnost je za Jamesa u formalnom pogledu nedovršena građa (PMT, str. 117, 119, 120), otvorena za razne (ali ne bilo koje) forme svoga dovršenja u našem sudu. Primjerom, broj 35 moguće je shvatiti kao 105 : 3 ili kao 40 – 5 itd., ali ga nije moguće shvatiti kao 2 + 3. Razne su dakle forme u kojima je moguće shvatiti taj broj – dapače, ima ih beskonačno mnogo – ali ga unatoč tome nije moguće shvatiti u bilo kojoj formi. On nije bez ikakva određenja, ali je otvoren za razna određenja, forme. I sve su te forme istinite, nijednoj se on ne opire, sve ih dopušta (PMT, str. 121). Kad o istini naših ideja govori kao o njihovu podudaranju sa stvarnošću, James naglašava da to podudaranje obično i ne znači drugo do to da stvarnost dotične ideje o sebi dopušta, da im se ne opire (PMT, str. 102), ali ne i to da stvarnost sama jest takva kakve su te (istinite) ideje o njoj – jer ona sama po sebi možda i nema formu koju joj daju te ideje, nego tu formu (a možda i neke druge forme) samo dopušta, bez ikakva otpora.

Istinita ideja jednim je svojim dijelom dakle doista u znatnoj mjeri subjektivna – svojom formom. U njezinu oblikovanju, formaciji, doista važnu ulogu imaju kako naše spoznajne (npr. sjetilne) moći, takve kakve jesu, tako i naši nagoni, naše prirodene ili stečene potrebe i težnje za određenim egzistencijalnim ili praktičnim dobrom, pa u tom smislu primjerice voda dobiva formu pića (koju sama po sebi nema), kamen formu građevnog materijala i sl. Ali te potrebe i težnje ne sudjeluju u verifikaciji ideje koju formiraju, nego tu ideju istinitom ili neistinitom čini tek stvarnost, o kojoj ovisi hoće li se ta ideja pokazati uspješnom ili neuspješnom. Voda, takva kakva stvarno jest, odlučuje koje su ideje o njoj istinite, koje neistinite – sama po sebi ona nema formu pića, ali je dopušta, kao što sama po sebi nije ni sredstvo za pranje, ali i tu formu dopušta, dok primjerice formu goriva – takva kakva jest – ne dopušta. O nama dakle ovisi hoćemo li stvarnost shvatiti u ovoj ili onoj formi – o našim spoznajnim moćima i o našim životnim ili praktičnim potrebama, pa i o našem stvaralačkom daru, mašti, inventivnosti (primjerice, u umjetnosti ili u matematici). No hoće li se to shvaćanje pokazati uspješnim ili neuspješnim, ta forma istinitom ili neistinitom – o tome odlučuje stvarnost, bez obzira na naše želje ili potrebe. Ne možemo tu ideju učiniti uspješnom već po našoj želji ili praktičnoj potrebi. Ona se ne može pokazati istinitom (uspješnom) prije nego što je takvom pokaže sama stvarnost, konkretno iskustvo.

40

Usp. o tom Gunn, nav. dj., str. XXII.

41

Usp. o tom Copleston, nav. dj., str. 335.

42

Jamesov holizam posebno ističe Putnam, nav. dj., str. 13–19.

Ukratko, svrstavanje Jamesova pragmatizma među subjektivističke nazore dijelom je opravdano – jer James doista tvrdi da istinita ideja dobiva svoju formu kako od stvarnosti tako i od subjekta (njegove spoznajne moći, njegovih egzistencijalnih potreba, praktičnih interesa itd.), pa često zapravo i nije lako razlučiti u toj formi što odakle potječe (što dolazi iz stvarnosti, što iz subjekta) (PMT, str. 122). U formalnom pogledu istinita ideja, prema Jamesu, nadilazi stvarnost, ona ima formu kakve prije nje u stvarnosti samoj još uvijek nije bilo, formu koju stvarnost tek s njom dobiva (PMT, str. 123) i u tom se smislu za Jamesa istina ne sastoji u formalnom podudaranju između ideje i stvarnosti. Međutim, uz subjektivističke, Jamesov pojam istine pokazuje i neke realističke crte. Stvarnost je naime za Jamesa ta koja ideju čini istinitom ili neistinitom (uspješnom ili neuspješnom), bez obzira na naše (subjektivne) potrebe ili težnje. Ako svojom formom istinita ideja i nadilazi samu stvarnost pa joj i nije nalik, ona se ipak s tom stvarnošću podudara, na taj način naime da nas uspješno vodi kroz nju, da joj se u tom poslu vodstva stvarnost baš ničim ne suprotstavlja. Otpor čini ideju neistinitom – otpor njezinu uspjehu. Potpun izostanak bilo kakva otpora čini ideju istinitom. Taj otpor međutim nešto je stvarno, o subjektu neovisno. Istinitost ili neistinitost ideje ovisi dakle o stvarnosti (o tom stvarnom otporu), a ne o subjektu.⁴³

Logičke i matematičke istine

Prema Zimmermannu, pragmatizam smatra kriterijem, mjerilom istine naše praktične težnje i interese, naša praktična dobra i koristi. Te se težnje i interesi međutim razlikuju od čovjeka do čovjeka i mijenjaju od prilike do prilike. Što je dobro za jednoga, drugome možda škodi. Što je korisno u ovoj zgodu, u drugoj će se pokazati beskorisnim ili možda čak štetnim. Ako je dakle sam kriterij istine promjenjiv, onda je očito takva i sama istina. Ako se mjerilo po kojem sudimo što je istinito, a što neistinito, mijenja od zgone do zgone, od čovjeka do čovjeka, onda se s njim od zgone do zgone, od čovjeka do čovjeka mijenja i sama istina. Nema stalne istine, svaka je promjenjiva. Takvome, navodno Jamesovu shvaćanju istine Zimmermann suprotstavlja činjenicu vječnih, mijeni nepodložnih logičkih i matematičkih istina:

»Naša nam pako svijest nesumnjivo jamči, da izvor i mjerilo za istinitost logičkih načela ne ovisi o našim željama, niti o aktiviranju životnih oblika, pa zato je pragmatički subjektivism posve neosnovan.« (ON1, str. 160)

Istu kritiku, s istom sigurnošću, ponavlja Zimmermann i u TF, str. 104:

»Kad bi korisnost bila mjerilo (kriterij) za istinu, onda bi istina bila *promjenljiva* kao što je i korist svakog pojedinca. A da li se prema ičijoj koristi mijenja istina da je $2 \times 2 = 4$? Zar se po ikojoj koristi ravna istina, da dva protuslovna suda (tvrdnje) ne mogu da budu ujedno istinita? Ovaj zakon protuslovlja (načelo kontradikcije) u prah obara pragmatističko tumačenje istine.« (Usp. također NS, str. 100.)

Osim što je prožeta Jamesovu pragmatizmu neprimjerenim pojmom praktičnoga kao isključivo onoga vezanog uz interakciju s fizičkom i socijalnom okolinom, ova je Zimmermannova kritika utemeljena i na netočnoj tvrdnji da je za pragmatizam kriterij istine naša (nestalna, promjenjiva) težnja za praktičnim dobrom, naši (promjenjivi) praktični interesi. No ona se temelji i na još jednoj pogrešnoj, ali prešutnoj pretpostavci – da su sve koristi promjenjive (već prema konkretnoj prigodi) i relativne. Mnoge doista i jesu takve, ali ima i onih koje takve nisu. Upravo logičke i matematičke is-

tine koriste svakome bez razlike i uvijek, u bilo kojoj prilici. Korist koju imamo od njih ne mijenja se od pojedinca do pojedinca niti od slučaja do slučaja. Zato ih James i zove – bez problema – apsolutnim, bezuvjetnim, sveopćim, vječnim, beziznimnim, nužnim i nepromjenjivim istinama a priori, što se temelje na neposrednoj, izravnoj percepciji (intuiciji), tako da nema potrebe za provjerom putem sjetilnog iskustva:

»*Relations among purely mental ideas* form another sphere where true and false beliefs obtain, and here the beliefs are absolute, or unconditional. When they are true they bear the name either of definitions or of principles. It is either a principle or a definition that 1 and 1 make 2, that 2 and 1 make 3, and so on; that white differs less from gray than it does from black; that when the cause begins to act the effect also commences. Such propositions hold of all possible 'ones,' of all conceivable 'whites' and 'grays' and 'causes'. The objects here are mental objects. Their relations are perceptually obvious at a glance, and no sense-verification is necessary. Moreover, once true, always true, of those same mental objects. Truth here has an 'eternal' character. If you can find a concrete thing anywhere that is 'one' or 'white' or 'gray,' or an 'effect,' then your principles will everlastingly apply to it.« (PMT, str. 100–101; usp. također PMT, str. 118, 218)

Logičke i matematičke istine – njihova nepromjenjivost i bezuvjetnost – ne predstavljaju dakle za Jamesa nikakav problem (kako bi se moglo pomisliti iz Zimmermannove kritike, koja se u tom smislu pokazuje sasvim promašenom).

Usput, nije jasno shvaća li James logičke i matematičke istine na subjektivistički ili na objektivistički način. Neke su njegove tvrdnje naime izrazito subjektivističkog karaktera, primjerice ona da logičke i matematičke istine slijede iz same strukture našeg mišljenja (PMT, str. 101), druge su opet izrazito objektivističke, primjerice ona da se logičke i matematičke istine temelje na nutarnjoj naravi samih dotičnih predmeta (PMT, str. 118).⁴⁴

Zaključak

Zimmermannova kritika pragmatizma 'zaražena' je pogrešnim shvaćanjem Jamesovih pojmova praktičnoga i istine.

U Jamesa pojam praktičnoga dobiva svoje značenje iz oporbe racionalizmu, točnije iz oporbe racionalističkom pojmu istine. Pritom pod racionalizmom James misli na naglašenu sklonost apstraktnome i idealnome, prisutnu u mnogih filozofa u raznim epohama tijekom povijesti filozofije, a ne isključivo na Descartesa, Leibniza ili Spinozu i njihove sljedbenike. (Uzged, u svome prikazu Jamesova pragmatizma Zimmermann rabi termin 'racionalizam' ne upozoravajući na specifično značenje što ga taj termin ima u Jamesa.) Racionalisti istinitima smatraju ideje neovisno o mogućnosti njihove verifikacije. Za Jamesa je mogućnost verifikacije bitan moment istinitosti. Ta se mogućnost međutim očituje (ili ne očituje) u onom konkretnom, pojedinačnom. Verificiramo uvijek nečim konkretnim, pojedinačnim, praktičnim. Za Jamesa je i konsistentnost bitan moment istinitosti naših uvjerenja, sudova. Tu konsistentnost međutim utvrđujemo, prema logičkim zakonima, upravo na pojedinim, konkretnim logičkim posljedicama dotičnih sudova. To je kontekst u kojem treba shvatiti Jamesov pojam praktičnoga – praktičnim James zove sve ono konkretno i pojedinačno (bilo u

43

Opširnije i drukčije o problematici realizma i subjektivizma u Jamesa usp. Ayer, nav. dj., str. XXVII–XXX.

44

Opširnije o Jamesovu shvaćanju logičkih i matematičkih istina usp. Ayer, nav. dj., str. XIX–XX.

sferi interakcije s fizičkom ili socijalnom okolinom ili u sferi misaone djelatnosti) čime dotične ideje provjeravamo, verificiramo ili pak utvrđujemo njihovu međusobnu kompatibilnost, konsistentnost. U Zimmermannovu prikazu i kritici pragmatizma međutim pojam praktičnoga biva istrgnut iz tog konteksta, unutar kojeg ga definira James, pa tako i njegovo značenje biva znatno drukčije – Zimmermann pod praktičnim misli na ono djelatno, u interakciji s fizičkom ili socijalnom okolinom, nasuprot onom misaonom, izvan bilo kakve interakcije s okolinom.

Istim načinom biva u Zimmermannovu prikazu i kritici pragmatizma zane-maren i kontekst Jamesova pojma istine. Taj pojam izrasta iz pitanja na kojem James insistira i koje zapravo na logičan način slijedi iz njegova pristanka uz teoriju korespondencije: u čemu se naime ta korespondencija sastoji. Uz to, taj pojam izrasta i iz Jamesova odbacivanja teorije odraza: kad bi se korespondencija između istinite ideje i stvarnosti sastojala u sličnosti, mnoge naše ideje ne bi uopće mogle biti ni istinite ni neistinite – one naime koje same po sebi nisu slike (predodžbe), pa kao takve i ne mogu biti ni slične ni različite od stvarnosti, a ipak ih držimo istinitima ili neistinitima (primjerice, ideju elastičnosti neke opruge ili ideju međusobne oprečnosti dvaju sudova itd.). Nadalje, Jamesov pojam istine izrasta i iz njegova pojma ideje kao uvjerenja prema kojem postupamo: korespondencija, podudaranje između istinite ideje i stvarnosti prema Jamesu se i ne sastoji u drugome do u uspješnosti te ideje kao vodilje našeg djelovanja – ta je korespondencija (istina) dakle, kao i svaki drugi uspjeh, neko dobro. Konačno, uz Jamesov je pojam istine vezan i njegov pojam stvarnosti kao nečeg otvorena za razne mogućnosti (forme) dovršenja u istinitu sudu. No, u Zimmermannovu prikazu i kritici Jamesova pragmatizma nema o svemu tome ni riječi. Zimmermann ne upozorava na osnovno Jamesovo pitanje kad je riječ o istini kao korespondenciji: u čemu se ta korespondencija sastoji. Zimmermann ne izvještava ni o Jamesovu odbacivanju teorije odraza. Isto tako, on ne izlaže ni Jamesovo shvaćanje ideje kao maksime našeg djelovanja. U Zimmermanna, na koncu, izostaje i svaki spomen o Jamesovu pojmu stvarnosti. Ukratko, u Zimmermanna je Jamesov pojam istine prikazan i kritiziran izvan konteksta problematike iz koje je izrastao i unutar koje ga James nudi kao rješenje.

Rezultat tog ignoriranja konteksta u kojem Jamesov pojam istine dobiva svoje specifično značenje tri su sasvim pogrešne teze o tom Jamesovu pojmu i kritika koja, obrušivši se na njih, zapravo promašuje svoj predmet, ciljajući na nešto čega u Jamesa nema. Pogrešna je tako Zimmermannova teza da James poistovjećuje istinu i dobro, slijedom čega bi primjerice religijska uvjerenja bila istinita već samim tim što pružaju neko dobro (utjehu, nadu itd.). Naprotiv, James istinu smatra samo vrstom dobra. Religijska uvjerenja dakle mogu biti dobra (u smislu utjehe koju pružaju, ili nade, ohrabrenja itd.) ako i nisu istinita i, obratno, to što su dobra, što pružaju neko dobro, još uvijek ne znači da su i istinita. Pogrešna je također Zimmermannova teza da James isključuje stvarnost iz pojma istine. Naprotiv, James stvarnost i ne definira drukčije doli upravo kao ono što istine moraju uzeti u obzir. Pogrešna je, na koncu, i Zimmermannova teza da James mjerilom istine drži naše želje i potrebe. Naprotiv, James ističe stvarnost upravo kao faktor otpora mnogim našim željama i potrebama, stvarnost koju naše istine moraju uzeti u obzir. U tom konfliktu između stvarnosti i želja istine se dakle moraju držati stvarnosti, a ne želja. Zimmermann se u svojoj kritici pragmatizma kao subjektivističkog nazora obara najviše na

potonje dvije teze (da James isključuje stvarnost iz pojma istine i da mjerilom istine drži naše želje i potrebe), koje međutim nisu Jamesove teze, nego su dapače Jamesovim tezama sasvim suprotne, i u tom je smislu Zimmermannova kritika promašena: ona se okomljuje na Jamesov subjektivizam tamo gdje subjektivizma u Jamesa nema, istodobno ga ne primjećujući tamo gdje postoji – u Jamesovu pojmu nedovršene stvarnosti i forme koju ta stvarnost dobiva u istinitu sudu.

Ukratko, Zimmermannova kritika Jamesova pragmatizma nije imanentna: ona neke temeljne Jamesove pojmove odvađa od konteksta problematike iz koje su proistekli, slijedom čega oni poprimaju smisao bitno različit od onoga koji imaju u Jamesa, tako da Zimmermannova kritika zapravo promašuje svoj predmet, obarajući se na nešto čega u Jamesa nema (primjerice, na navodno Jamesovo ignoriranje svega teoretskoga ili na navodnu Jamesovu tezu o našim željama i potrebama kao mjerilu istine itd.).

Koliko god da se dakle Zimmermann zauzima za princip imanentne kritike nazora protivnih njegovu (skolastičkom) nazoru, toliko se ni sam ne uspijeva uvijek držati tog zahtjevnog principa.

Literatura:

Ayer, A. J., »Introduction«, str. VII–XXX, u: James, William, *Pragmatism and The Meaning of Truth*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, i London, Engleska, 1998.

Bazala, Albert, *Povijest filozofije*, sv. III, Globus, Zagreb, 1988. – reprint izdanja iz 1912.

Bazala, Albert, »Filozofijske studije. I. Metalogički korijen filozofije.«, u: *Rad JAZU*, knjiga 229, Zagreb, 1924, str. 294–362.

Berčić, Boran, *Znanost i istina. Realizam i instrumentalizam u filozofiji znanosti*, Hrvatski kulturni dom, Rijeka, 1995.

Bošković, Hijacint, »Američki pragmatizam«, *Luč*, XXVI/1930–31, br. 4–5, Zagreb, str. 92–96.

Copleston, Frederick S. J., *A History of Philosophy, Volume VIII. Modern Philosophy: Empiricism, Idealism, and Pragmatism in Britain and America*, Image Books, Doubleday, New York, London, Toronto, Sydney, Auckland, 1994.

Čehok, Ivan, *Filozofija Stjepana Zimmermanna*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1993.

Dvorniković, Ljudevit, »Psihologija prema pedagogiji«, *Napredak*, XLVI/1905, br. 41, str. 641–643, br. 42, str. 657–658, i br. 43, str. 673–675, Zagreb.

Dvorniković, Vladimir, »Pragmatizam, nova filozofska metoda«, *Nastavni vjesnik*, knjiga XIX, 1911, Zagreb, str. 81–95.

Gunn, Giles, »Introduction«, u: James, William, *Pragmatism and Other Writings*, Penguin Books, New York, 2000, str. VII–XXXVI.

James, William, *Pragmatism and The Meaning of Truth*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, i London, Engleska, 1998. [kratica u tekstu: PMT]

James, William, *Pragmatism and Other Writings*, Penguin Books, New York, 2000.

James, William, *Der Pragmatismus*, preveo Wilhelm Jerusalem, Leipzig, 1908.

James, William, *Pragmatizam*, preveo Tomislav Janović, Ibis grafika, Zagreb, 2001.

Janović, Tomislav, »William James između naturalizma i humanizma«, u: James, William, *Pragmatizam*, Ibis grafika, Zagreb, 2001, str. V–XX.

- Jerusalem, Wilhelm, »Vorwort des Übersetzers«, u: James, William, *Der Pragmatismus*, Leipzig, 1908, str. V–IX.
- Kirkham, Richard L., *Theories of Truth. A Critical Introduction*, A Bradford Book, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, i London, Engleska, 1995.
- Macan, Ivan, »Neoskolastika u Hrvatskoj od 1874. do 1945.«, u: *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije*, Institut za filozofiju, Zagreb, 2000, str. 331–346.
- Peirce, Charles Sanders, *Collected Papers of Charles Sanders Peirce, Volume V: Pragmatism and Pragmaticism*, urednici: Charles Hartsthorne i Paul Weiss, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1960.
- Putnam, Hilary, *Pragmatism*, Blackwell, Oxford (UK) i Cambridge (USA), 1995.
- Russell, Bertrand, *Theory of Knowledge. The 1913 Manuscript*, Routledge, London i New York, 1992.
- Russell, Bertrand, *A History of Western Philosophy*, Routledge, London, 2000.
- [sine nomine], »Pragmatizam i pedagogija«, *Preporod*, IX/1913, br. 9–10, Zagreb, str. 131–138.
- Switalski, W., *Probleme der Erkenntnis*, Veröffentlichungen des Katholischen Institutes für Philosophie, Albertus-Magnus-Akademie zu Köln, Münster in Westfalen, 1923.
- Škarica, Dario, »Zimmermannova noetička polemika s Hijacintom Boškovićem«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, XXIX, 57–58 (2003), str. 193–220.
- Zenko, Franjo, »Kant u hrvatskoj filozofiji«, *Godišnjak za povijest filozofije*, 2 (2), Zagreb, 1984, str. 157–185.
- Zimmermann, Stjepan, *Opća noetika. Kritika subjektivističkih i idealističkih nazora o vrijednosti ljudske spoznaje*, habilitacijski rad, Zbor duhovne mladeži zagrebačke, Zagreb, 1918. [kratica u tekstu: ON1]
- Zimmermann, Stjepan, *Kant i neoskolastika, I. dio, sustavno-kritički*, Zagreb, 1920.
- Zimmermann, Stjepan, *Opća noetika. Teorija spoznaje i kritika njezine vrijednosti*, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 1926. [kratica u tekstu: ON2]
- Zimmermann, Stjepan, »Dr. Hijacint Bošković O. P.: Problem spoznaje«, *Bogoslovska smotra*, god. XX, broj 4, Zagreb, 1932, str. 479–489. [kratica u tekstu: Z32]
- Zimmermann, Stjepan, »Problem spoznaje. (Osvrt na pisanje Dra H. Boškovića)«, *Bogoslovska smotra*, god. XXI, broj 2, Zagreb, 1933, str. 169–181. [kratica u tekstu: Z33]
- Zimmermann, Stjepan, *Temelji filozofije. Historijsko-kritička orijentacija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1934. [kratica u tekstu: TF]
- Zimmermann, Stjepan, *Nauka o spoznaji*, Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1942. [kratica u tekstu: NS]

Dario Škarica

Zimmermann's Critique of Pragmatism

The paper deals with the reception of James' *Pragmatism* in the work of a Croatian neo-scholastic philosopher, Stjepan Zimmermann (1884–1963). The author's main thesis is that Zimmermann does not offer an immanent critique of James' pragmatism, chiefly for the following two reasons: first, his critique is imbued with his misunderstanding of what James means by 'practical', and second, Zimmermann misses the point of James' pragmatic conception of truth.